

Маргарет Димитрова (София, България)

ЦЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА АПОСТОЛА

Искра Христова - Шомова. *Служебният апостол в славянската ръкописна традиция. Т. 1. Изследване на библейския текст.* С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2004. 832 с.

Рецензираната книга е най-всеобхватното изследване на средновековните славянски текстове разновидности на Апостола. Проучени са 27 преписа на различните типове служебен апостол: кратък и пълен избран (апракос) апостол и последователен апостол – с този термин Искра Христова нарича служебния неизбран апостол, праксапостола (с. 12). Тя вижда целта на своето изследване в това да проследи в цялост историята на старобългарския превод на Апостола, като анализира в дълбочина причините за правените промени. Съпоставката започва от най-стария ръкопис, единственият старобългарски препис на апостола – Енинския апостол (XI в.), и завършва с първата печатна славянска библия, Острожката библия (1581 г.). Обхватът на работата е много широк, както в хронологичен, така и в географски план – изследвани са ръкописи, датирани от периода XI–XVI в., които произхождат от българските, сръбските, босненските и източнославянските земи. Взета е предвид и хърватската глаголическа традиция – за жалост, достъпни на авторката са били само ранните Михановичев и Гръшковичев фрагмент и старото некритично издание с глаголически букви на Иван Берчич от края на XIX в.¹ Център на работата са среднобългарски апостол-

ски ръкописи (Слепченски, Охридски, Карпински, Струмишки, НБКМ² 93, 94, 502, 508, 513, 880, 882, като в съпоставката са включени също така и представителни източнославянски (Христинополски, Толстовски, Чудовски нов завет, Краковски 3916 от библиотеката Чарториски, Генадиевска библия) и сръбски (Матичин, Шишатоваци, Гилфердингов 14, НБКМ 88, 89, 883), както и архаичният босненски Хвалов ръкопис, 1404 г. (апостолската част). Искра Христова използва капиталния за палеославистиката труд на Воскресенски, като обаче базира своите изводи на огромен южнославянски материал, който не е използван от руския учен в края на XIX в. Освен това, в работата си върху Апостола тя се съобразява с основните постижения на палеославистиката от XX в. по отношение на други библейски и литургични книги. Така класификацията на Воскресенски в нейното изследване придобива следната трансформация: втората редакция на Воскресенски, руска у него, е преславска у Христова, а четвъртата, руска у Воскресенски, налична в Генадиевската библия, у Христова е атонска редакция. Още в началото на книгата си българската изследователка заявява убеждението си, че въпреки многобройните разлики в проучените апостолски

¹ В е р ĉ i ć, I. *Ulomci Svetoga Pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom.* Т. 5. Praha, 1871.

² НБКМ = Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София.

ръкописи ясно се вижда една обща основа – това е най-ранният превод (с. 20), който е редактиран неколккратно по-късно, при съпоставка с различни гръцки образци.

След краткото въведение, след очертаване на целта, задачите и методите на работата и представяне на ръкописите, които са проучени, втората глава в представяната книга (с. 49–396) дава детайлна съпоставка стих по стих на всички места в Апостола, в които изследователката е открила важни за коментар разлики между преписите. Материалът следва текста на Апостола така, както е установен от Православната църква (Деяния, Съборни послания, Послания на ап. Павел), като същевременно е разделен на перикопи според апракоса и разликите се коментират след всяко четиво. Безспорно, това е едно изключително удобно подреждане на данните, което позволява да се намери дадено място било по съвременното деление на стихове и глави, било по перикопи. Освен това ясно се вижда съставът на изборния апостол и вариациите между ръкописите; например личат случаите, в които стихове от последователния апостол са останали в някои апракоси. При този начин на представяне на материала обаче не личи ясно един детайл – понякога един и същ стих се повтаря в две различни перикопи, при това в някои апостоли, като Мануиловия (среднобългарски, XIV в.), в различна редакция.

Водещи ръкописи са Слещенският и Охридският апостол за архаичната група (поради своята старинност и пълнота), както и НБКМ 93 и НБКМ 94 като представители на атонската редакция. Правилен е изборът на авторката да дава различията в оригиналния правопис на паметниците, а не в нормализиран вид, както и да отбелязва и морфологичните разлики. Така картината е пълна и читателят получава информация за повече от едно лингвистично равнище.

Голямото достойнство на тази глава от книгата е, че се представят множество различия, включително индивидуални. Така всеки изследовател би могъл да раз-

гледа разликите и приликите и сам да направи изводи както за редактирането, така и за индивидуалните особености на избран ръкопис. Освен с направения анализ на разликите, който аргументира изведените в края на книгата заключения, тази глава е и безценен справочник за всеки, който в бъдеще ще търси мястото на нов, неизследван апостолски препис в средновековната традиция.

Следващата обемна глава, трета (с. 397–730), представя лексикалното вариране по т.нар. от авторката синонимни редове – това са случаите, в които гръцка дума в определен стих (контекст) има повече от едно славянско съответствие в средновековната славянска ръкописна традиция. Чрез тези около 1100 реда (изследвани са повече от 2000 думи) изчерпателно е представена лексикалната страна на редакциите на Апостола. Освен това коментираният материал е принос към старобългарския и среднобългарския речник. В него влизат редица лексеми, които са малко познати или са непознати от други текстове. Една част от тях може би са принадлежали на старобългарския речников фонд, макар да не се включват досега в изследването му, тъй като не са регистрирани в старобългарски ръкописи. В това отношение книгата на И. Христова дава безценно градиво за старобългарския речник – и то не само със систематизирането на архаичните лексеми, а и с анализа на значенията им.

Чрез подробни съпоставки тя се е опитала да определи кои са най-архаичните различия, кои лексикални различия биха могли да бъдат окачествени като въведени по-късно при ранното редактиране на апостолския текст, т.нар. преславизми, и кои са вариантите на атонската редакция и други редактирания.

Силна страна на тази част от книгата е, че думите не са видени само като варианти, отграничаващи една редакция от друга. С несъмнен езиково-стилен усет авторката пресъздава атмосферата на времето, когато са създадени гръцките текстове, и обяснява значението, което коментиранияте гръцки лексеми са имали. След

това тълкува как е бил разбиран смисълът на гръцкия текст от славяните през Средновековието и защо от едни книжовници е предпочетен един, а от други – друг лексикален вариант. В този аспект това изследване не е ограничено само до установяване на редакциите и до групиране на славянските ръкописи, а представя езиковите стратегии на различни книжовници в различни епохи на формиране на книжовния език и освен това е и едно проникновено вглеждане в духовността, в културното съзнание на различни епохи, предопределило различен прочит на редица места, особено на трудните. Както чрез тази глава, така и чрез завършителната част на книгата, авторката вижда човека, средновековния славянски книжовник, зад морето от варианти и преписи и постига една от целите на своето изследване, формулирана на с. 18 чрез цитат от Дмитрий Лихачов: „Реальная история текстов – история, понимаемая как история людей, создавших этот текст, а не как иманентное движение списков и их различий ...“³

Едно от големите предимства на тази книга, както бе посочено и по-горе, е, че тя съчетава проникновения размисъл за посланията на апостолските текстове и за тяхната интерпретация в славянска среда с подредеността и полезността на справочника. Главата върху лексикалното вариране завършва със списък (с. 701–729) на гръцките думи, които имат повече от едно съответствие в различните ръкописи, по азбучен ред, с регистрираните съответствия. Следователно цялата трета глава можем да видим като подробен, коментиран славянско-гръцки речник (на първа позиция е смятаната за най-архаична дума, следвана от другите варианти) и обратен гръцко-славянски речник отново с обозначение на мястото, на което се среща в Апостола.

В четвъртата част на книгата (с. 732–812) са обобщени основните изводи от детайлната съпоставка на 27 преписа. В началото на тази част е направено общо ха-

рактеризиране на превода и неговите редакции и са открити специфичните черти на отделните преписи, което показва отлично познаване на ръкописните свидетелства. Сравнението на голям брой среднобългарски апостоли с архаичните Хвалов, Христинополски, Шишатовачки, Матичин ясно илюстрира голямото вариране в архаичната група преписи. И. Христова установява, че няма ръкопис от архаичната група, в който да не се появяват преславизми, като понякога повече от един вариант може да се определи като преславски. Същевременно не са малко и индивидуалните варианти. От друга страна, авторката констатира, че в сравнение с другите основни богослужбени книги Апостолът като че ли има най-много моравизми (като *непрназьн*, *постать*). Тази пъстра картина в архаичната група свидетелства на апостолския текст довежда И. Христова до убеждението, че е безсмислено да се прави (ре)конструкция на първоначалния Кирило-Методиев превод (с. 734), защото според нея нито един ръкопис не отразява Кирило-Методиевия превод в чист вид (с. 741).

Българската изследователка не само анализира варирането в архаичните преписи, но и предлага свои обяснения за него. Тя застава зад следната хипотеза за историята на превода и комплектуването на служебния апостол: първоначално, преди Моравската мисия, във Византия нашите първоучители са превели кратък апракос (може би още по-кратък вариант от познатия днес). Във Велика Моравия е създаден последователният апостол. След идването на Кирило-Методиевите ученици в България текстът на последователния апостол е възстановен по памет, като при този процес са влезли, от една страна, думи, употребявани в Плиска, като *надежда*, *тъчннж*, *кънннъччнн*, а от друга страна, моравизми, характерни за идиолектите на Кирило-Методиевите ученици. И. Христова изказва предположение, че при възстановяването на Кирило-Методиевия превод главна роля е играл Климент Охридски. Този възстановен текст е бил много близо до Кирило-Методиевия

³ Лихачев, Д. С. Текстология. Л., 1983, с. 56.

превод, но едва ли е бил абсолютно същият – в него са влезли и нови преводчески решения. Авторката подкрепя тезата, че съставянето на пълния апракос е станало в България за нуждите на манастирското богослужение на старобългарски език и при това са влезли думи от Източна България във всички четива. Сложният и многолик материал кара българската изследователка да предлага различни хипотези, които биха могли да обяснят голямото разнообразие от варианти: една от възможностите е краткият апракос и последователният апостол да са били възстановявани поотделно (с. 737). Отбелязан е и фактът, че НБКМ 883, кратък апракос, е бил извлечен от последователен апостол и в него има стихове, които не са част от апракоса. Подобно явление е наблюдавано и при пълните апракоси – известно ми е от Шишатовския и от Мануиловия апостол.

Според И. Христова, по-късно в Преслав е извършена последователна редакция на възстановения апостолски текст – това е същинската преславска редакция на последователния апостол, която най-добре се вижда в Толстовския апостол. Авторката обаче отчита, че това е препис от XIV в., в който навярно има и по-късни наслоения, индивидуални четения, пропуски, грешки, поради което между него и останалите преписи във II група на Воскресенски има разлики (с. 762). Много преславизми И. Христова вижда и в Матичния апостол, а също така повече преславизми в сравнение с останалите архаични преписи има в Слеченския и Карпинския апостол. Критерий за това, кои са характерните за преславската редакция варианти, за изследователката е появата на един и същ вариант в Толстовския, Матичния, Карпинския, Слеченския апостол и НБКМ 502. По-нататък, продължава Христова, въз основа на този редактиран апостолски текст са били комплектувани два вида апракоси (пълен и кратък). Тук обаче материалът не показва това категорично и тя прави и друго предположение: „не е изключено самостоятелно да е редактиран и пълният апракос“

(с. 762). Освен това тя защитава мнението, че преди тази редакция в Преслав са преведени тълкуванията към Апостола, като те са прибавени към ранния текстов апостолски вариант. Преводът на самите тълкувания носи характерните черти на преславската преводаческа школа.

Смесен текст с варианти на първоначалния и преславския текст са стигнали според И. Христова в хърватските земи и затова в късни хърватски глаголически ръкописи се откриват преславизми в апостолските четива (с. 738–739). Преславизми тя забелязва и в архаичния босненски Хвалов ръкопис (1404 г.).

Основните черти на преславската редакция И. Христова вижда в редактирането в структурен план на трудни, неясни места и в контекстово обусловени лексикални замени – в случаите, когато редакторът не е бил доволен от избора и съответно от тълкуването на мястото от предишните преводачи. Според Христова на някои места може да се предположи съществуването на повече от един преславски вариант, такива според нея например са и *вѣтръзъ*, и *въздахъ* срещу първоначалното *аеръзъ*; и *наставьникъ*, и *вчитель*, и *кадатель* срещу първоначалното *пѣстванъ*. Изследователката прави два списъка: един на сигурните според нея преславски лексеми и друг на вероятните преславски лексеми (тук тя включва *ложе* срещу *одръзъ*, *показати* срещу *явнати*, *срачница* срещу *рнза*, *жестокошнвъне* срещу *отажнвъне въза*), съответно на с. 766 и на с. 768.

Според И. Христова след целенасочената и цялостна преславска редакция и преди атонската редакция са правени междинни преработки на славяния Апостол (с. 740, 801–805), като е било сверявано с гръцки текст. Такива поправки тя забелязва в архаичната група ръкописи.

Една от най-силните страни на тази книга е подробният анализ на атонската редакция на Апостола от средата на XIII в. Представителни ръкописи за тази редакция в изследването на И. Христова са среднобългарските НБКМ 93 и НБКМ 94. В тях ясно личат системните разлики с архаичната група апостолски преписи. За

разлика от други мнения авторката сочи, че причината за осъществяване на атонската редакция е не толкова стремежът към гръцизиране на превода, а желанието да се избегне натрупалото се многообразие от варианти и грешки на трудните места, които затъмняват смисъла. Редакцията е определена като „компромис между първоначалния превод и преславската редакция“ (с. 771), като обаче на редица места са внесени нови варианти. Редактирането е правено, като е сравнявано с гръцки текст, може би често различен от текста, от който е направен първоначалният превод и с който е съобразена преславската редакция. Според изследователката атонската редакция прави превода по-точен и ясен. На някои места е дадено ново тълкуване. Освен това атонските редактори са се съобразявали със съвременното състояние на книжовния език, а може би и на говоримия. Отстранени са редки и остарели думи. И. Христова ясно извежда принципите, от които са се ръководели редакторите на лексикално равнище: да не се предават две гръцки думи с една славянска; една гръцка дума може да се предава с повече от една славянска в зависимост от контекста. Има стремеж към поморфемност, но той не е доведен до крайност. Например авторката отбелязва тенденцията, но не и абсолютното правило, гръцкият префикс *συν-* да се предава със *съ-*.

И. Христова формулира и основните принципи и тенденции на редактиране на граматично равнище: последователно се отстранява дв.ч. (с изключение на случаите, когато стари дуални форми на думи, означаващи естествени двойки, са се схващали като плурални); заменят се *нже* и *аже* с *егоже* и *нхъже*, съответно, във вин.п.; заменят се архаични аористни форми с форми на втори сигматичен аорист; заменят се архаичните форми на минало деятелно причастие I, образувани с *-ъш-*, с формите, образувани с *-нвъш-*; *ἀλλήλων* винаги се превежда с *другъ другъ*; отстранява се по гръцки образец двойното отрицание. Авторката отбелязва и определени тенденции, които обаче не са се превърнали

в безизключителни правила, като предпочитанието на формите със *са* пред пасивните форми със страдателно причастие и спомагателен глагол за предаване на гръцки пасив; предпочитание към род.п. за предаване на гръцки приименен родителен (но има и прилагателни, и дат.п.), предпочитание към *нже* за гръцки член в дистантна позиция или с инфинитив (но има и форми на сегашно деятелно причастие на *въгн*). Анализът на атонската редакция завършва със списък на характерните лексеми за атонската редакция по азбучен ред в сравнение с предишните редакции, например *гльбнна, васнь, прочнн* (с. 778–785).

Авторката отбелязва, че атонската редакция е получила широко разпространение на Балканите и в източнославянските земи и довежда до по-голяма еднотипност на апостолските ръкописи от XV в. насам. И. Христова приема мнението, че за утвърждаването ѝ е допринесъл Патриарх Евтимий. Тя изказва и предположение (с. 740), че в Търново атонският текст допълнително е редактиран и че може би тези промени са отразени в южно-руския двуюсов Краковски апостол от XVI в. (3916 г.) и в Генадиевската библия, макар да не изключва и възможността разликите в тези два ръкописа в сравнение с НБКМ 93 и НБКМ 94, представители на атонската редакция, да се дължат на редактиране в Русия. Този въпрос може да бъде решен в бъдеще, като се привлекат повече текстове от други литургични и библейски книги⁴.

След това българската палеославистка обсъжда основните особености на редак-

⁴ По въпроса за разликите между атонската редакция на Евангелието и търновската разновидност, вж. С л а в о в а, Т. Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелския текст в Света гора. – *Palaeobulgarica*, 14, 1990, № 1, 72–81, а за атонския превод и търновската редакция на Триодния синаксар вж. Т а с е в а, Л. Книжните взаимоотношения между Святой горой и Търново в свете текстовой традиции Триодного синаксара. – В: Преводите през XIV столетие на Балканите. С., 2004, 185–203.

ция на Чудовския нов завет (с. 785–798), като не заема категорична позиция: тази редакция е възможно да е направена сред южните славяни, но не може да се изключи и хипотезата, че е възникнала в руска среда. Следващият раздел е посветен на Острожката библия (с. 798–801). Анализирани са разликите с атонската редакция, до която Острожката библия е много близка. На места обаче, отбелязва И. Христова, е предпочетен вариантът на първоначалния превод, а има и индивидуални нововъведения. Отново изследователката изказва хипотеза, че текстовата разновидност на Острожката библия може да се базира на по-ранна южнославянска поправка на атонския вариант, направена в Търново например, или да е резултат на редактиране в руска среда. В края на двата раздела, „Чудовски Нов завет“ и „Острожка библия“, авторката дава списък на отличителните за тях лексеми, което безспорно е удобство за бъдещите изследователи на тази или свързана с нея проблематика.

Представяната книга е едно многостранно изследване на съдбата на старобългарския превод на Апостола. Подходите на работа показват, че авторката следва

една от любимите си мисли от апостол Павел, че „буквата убива, а духът живото­твори“. Книгата ни убеждава, че това е била и водеща максима за средновековните български книжовници. В този план намирам за ценна и последната глава на книгата „Да запазим докрай наченатата вяра“ (с. 806–812), която е нетрадиционна за такъв род изследвания, но тя ни показва, че посланието на големите текстове е винаги живо и важно за човека, макар и възприемано с известни разлики през различните епохи. Така също този последен текст доказва, че заниманията със средновековната българска книжнина са нужни на съвременния човек, за да осмисли по-добре мястото си във вселената и за да твори добро.

Книгата завършва с приложения, 12 черно-бели снимки с много добро качество от ръкописи от НБКМ.

От заглавието на книгата разбираме, че тя е само първата част на едно по-обширно проучване. И. Христова известява, че в т. 2 ще бъде публикувано изследване на небиблейските текстове в служебния апостол, една не по-малко трудна и важна задача, чието решаване очакваме с интерес.